

Міжнародне право

УДК 340.12:341.231.14

Летка Діана Анатоліївна

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Летка Диана Анатольевна

Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого

Letka Diana

Yaroslav Mudriy National Law University

**ДОКТРИНА «THE RESPONSIBILITY TO PROTECT» В
МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИНАХ: ДІЇ ТА ПОЗИЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ
ФЕДЕРАЦІЇ ЩОДО ПОДІЙ В ГРУЗІЇ ТА УКРАЇНІ
ДОКТРИНА «THE RESPONSIBILITY TO PROTECT» В
МУЖГОСУДАРСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЯХ: ДЕЙСТВИЯ И
ПОЗИЦИИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ ОТНОСИТЕЛЬНО
СОБЫТИЙ В ГРУЗИИ И УКРАИНЫ
THE DOCTRINE OF «RESPONSIBILITY TO PROTECT» IN INTER-
STATE RELATIONS: ACTIONS AND POSITIONS OF THE RUSSIAN
FEDERATION ON EVENTS IN GEORGIA AND UKRAINE**

Анотація. Дана робота присвячена здійсненню аналізу концепції зобов'язань держави щодо особи та суспільства у цілому, яка практично не розвинута у вітчизняній теорії права та науці міжнародного права. У статті наведено визначення та окреслено поняття зобов'язання щодо захисту, визначаються основні етапи формування доктрини, аналізуються її три ключові компоненти («зобов'язання держав щодо захисту», «міжнародна допомога», «своєчасне і рішуче реагування» з боку міжнародної спільноти). У даній статті висвітлено актуальну проблему сьогодення, а саме: застосування сили в міждержавних відносинах, вплив

доктрини «RtoP», зроблено юридичний аналіз правомірності агресії, дій та позицій Російської Федерації проти суверенних держав, таких як Грузія та Україна з точки зору міжнародного права.

Проаналізовані концептуальні ідеї щодо обсягу та характеру зобов'язань держави з прав людини дають розумні відповіді на запитання про систему засобів, які держава повинна використовувати для забезпечення та захисту прав людини, пропорційності використання сили державою, миру і стабільності в країні, особливо в конфліктних районах.

У вересні 2000 року за ініціативою Канади була створена Міжнародна комісія з питань втручання та державного суверенітету. Цю групу склали видатні експерти з міжнародного права на чолі з колишнім міністром закордонних справ Австралії Г. Евансом та спеціальним радником Генерального секретаря ООН М. Сануном. У 2001 р. Вчені розробили та подали Генеральному секретарю та державам-членам ООН відомий звіт «Відповідальність за захист», який запропонував альтернативу так званому «гуманітарному праву» втручання, замінивши його «обов'язком захисту».

У висновках зазначається, що подальший розвиток та визнання доктрини «R2P» сприятиме виконанню зобов'язань держави та міжнародної спільноти щодо захисту населення від масових злочинів злодіяння, а також убереже окрему державу від порушень норми та принципи міжнародного права.

Ключові слова: доктрина зобов'язання щодо захисту (RtoP), права людини, гуманітарна інтервенція, державний суверенітет, застосування сили.

Аннотація. Данная работа посвящена осуществлению анализа концепции обязательств государства по личности и общества в целом, которая практически не развита в отечественной теории права и науке

международного права. В статье приведены определения и обозначены понятия обязательства по защите, определяются основные этапы формирования доктрины, анализируются ее три ключевые компоненты («обязательства государств по защите», «международная помощь», «своевременное и решительно реагирования» со стороны международного сообщества). В данной статье освещены актуальную проблему современности, а именно: применение силы в межгосударственных отношениях, влияние доктрины «RtoP», сделано юридический анализ правомерности агрессии, действий и позиций Российской Федерации против суверенных государств, таких как Грузия и Украина с точки зрения международного права.

Проанализированные концептуальные представления о масштабах и характере обязательств государства в области прав человека дают разумные ответы на вопросы о системе средств, которые государство должно использовать для обеспечения и защиты прав человека, о пропорциональности применения силы государством, мире и стабильность в стране, особенно в зонах конфликтов.

В сентябре 2000 года по инициативе Канады была создана Международная комиссия по вмешательству и государственному суверенитету. Эта группа состояла из видных экспертов международного права во главе с бывшим министром иностранных дел Австралии Г. Эвансом и специальным советником Генерального секретаря Организации Объединенных Наций М. Сахнуном. В 2001 году ученые разработали и представили Генеральному секретарю и государствам-членам ООН хорошо известный доклад «Ответственность за защиту», который предложил альтернативу так называемому вмешательству «гуманитарного права», заменив его «обязанностью защищать».

В заключениях указывается, что дальнейшее развитие и признание доктрины «R2P» будет способствовать выполнению обязательств

государства и международного сообщества по защите населения от массовых злодеяний, а также удержит отдельное государство от нарушений нормы и принципы международного права.

Ключевые слова: доктрина обязательства по защите (RtoP), права человека, гуманитарная интервенция, государственный суверенитет, применение силы.

Summary. This paper focus on the analysis of the concept of the obligations of the state in relation to the individual and the society as a whole, which is practically not developed in the national theory of law and the science of international law. The article defines the concept of the obligation to protect, determines the main nascent stage of the doctrine, analyzes its three key components («States' obligations to protect», «international assistance», «well-timed and decisive response» by the international community). This article highlights the current problem of today, namely: the use of force in interstate relations, the impact of the RtoP doctrine, have done a legal analysis of the legitimacy of aggression, actions and positions of the Russian Federation against sovereign states, such as Georgia and Ukraine in terms of international law.

Analyzed conceptual ideas about the scope and nature of the state's human rights obligations give reasonable replies to questions about the system of means that the state should use in order to ensure and protect human rights, the proportionality of the use of force by the state, peace and stability in the country, especially in conflict areas.

In September 2000, upon an initiative of Canada, an International Commission on Intervention and State Sovereignty was established. This group was made up of eminent international law experts led by former Australian Foreign Minister G. Evans and Special Adviser of the Secretary General of the United Nations, M. Sahnun. In 2001, scientists developed and submitted to the Secretary-General and UN Member States a well-known report, The

Responsibility to Protect, which offered an alternative to the so-called «humanitarian right» intervention, replacing it with a «duty to protect».

At the conclusions it's stated that further development and recognition of the «R2P» doctrine will contribute to the fulfillment of the obligations of the state and international community to protect the populations from mass atrocity crimes as well as it will keep the individual state from violations of the norms and principles of international law.

***Key words:** the doctrine of «Responsibility to Protect» (RtoP), human rights, humanitarian intervention, state sovereignty, the use of force.*

Постановка проблеми. В ХХІ столітті світ зіштовхнувся з серйозною та важливою проблемою – тероризмом, розповсюдженням зброї масового знищення, дестабілізацією політичної ситуації через вплив зовнішніх чинників, зокрема, в Грузії, Україні, що веде до порушення колективної безпеки та миру на всій планеті. В умовах новітнього часу, зважаючи на суспільно-політичні події в Україні, які актуалізували нові проблеми сучасних правових досліджень: виникає питання ефективності міжнародного права, яке є показовим прикладом забезпечення якісної регламентації суспільних відносин у будь-якій сфері життя громадянина. Питання концепції зобов'язань держави щодо особи та суспільства з набуттям їх великої суспільної поширеності вимагає відповідного теоретичного опрацювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначена проблематика силового захисту прав людини, можливості застосування гуманітарної інтервенції та її альтернативного методу – «RtoP» у міждержавних відносинах стала об'єктом дослідження багатьох вітчизняних та західних вчених. Найбільшої уваги зазначеним питанням приділили: О. О. Мережко, Л. В. Пастухова, А. П. Шуміленко, Г. О. Христова, С. В. Черніченко, В. С. Котляр, Г. Еванс та ін.

Мета статті. Доктрина «The Responsibility to Protect» (далі - «RtoP») є новою концепцією і не досліджена належним чином. Дестабілізація внутрішньополітичної ситуації в Україні через вплив зовнішніх чинників, через дії Росії, мають прямі ознаки втручання у внутрішні справи держави. Дії Російської Федерації (далі - РФ) пояснюються її правлячими колами та ЗМІ як застосування доктрини «RtoP», проте уряд України та велика кількість західних країн з цим не погоджуються і не визнають ці дії як «зобов'язання щодо захисту».

Таким чином, **головною метою цієї роботи** є необхідність в юридичному аналізі дій та позицій РФ щодо Грузії (2008 р.) та України (2014-2015 рр.), заяв від офіційних осіб, інших правових позицій, пошук та критика аргументів щодо їх правомірності застосування. Необхідно дослідити можливість застосування доктрини «RtoP» Росією щодо останніх суспільно-політичних подій в Україні.

Виклад основного матеріалу. У вересні 2000 р. за Канадою була створена Міжнародна комісія з інтервенції та державного суверенітету. Створена група складалася з видатних фахівців міжнародного права на чолі з Г. Евансом - колишнім міністром закордонних справ Австралії та М. Сахнуном - спеціальним радником Генерального секретаря ООН. У 2001 році вчені розробили і представили на розгляд Генеральному Секретарю та державам-членам ООН добре відому, в міжнародному праві, доповідь «Обов'язок захищати» (англ. «The Responsibility to Protect»), яка втілювалася як альтернатива «праву на гуманітарну інтервенцію», змінюючи на «обов'язок захищати» [1]. У 2005 р. на Всесвітньому саміті аналізовані доповіді стали предметом розгляду. Його результати були викладені у Підсумковому документі, який було затверджено на 60-й сесії Генеральної Асамблеї (Резолюцією ГА ООН 60/1). У цьому документі 191 голова держави чи представник уряду одноголосно підтримали дану доктрину, основні положення якої було відображено у пп. 138–139 вказаної

Резолюції [2]. Дана доповідь поставила початок розвитку нової доктрини «responsibility to protect» назва якої на сьогоднішній день на має сталого перекладу українською мовою.

Так, Л. Пастухова та А. Шуміленко пропонують її перекладати як «відповідальність із захисту» [3], О. Назаренко – «відповідальність за захист» [4]. На наш погляд, більш відповідний є переклад «зобов'язання щодо захисту», адже, як буде аналізовано нижче, йдеться не лише про перспективну, іншими словами – позитивну відповідальність держави та міжнародної спільноти. Відповідальність має не тільки соціально-політичний характер, а також і політико-юридичні зобов'язання, які ґрунтуються на основних принципах міжнародного права та положеннях міжнародно-правових договорів у сфері прав людини та основоположних свобод.

Обов'язок захищати є переосмисленням концепції гуманітарної інтервенції, та, на відміну від неї, застосовує військові акції в якості обов'язку міжнародного співтовариства, а не в якості права держави чи групи держав. Обов'язок захищати концентрується на попередженні міжнародних злочинів серед яких: геноцид, військові злочини і злочини проти людства. Можливість застосування «RtoP» щодо інших злочинів чи гуманітарних катастроф – виключена.

Так, А.М. Слотер підтверджує, що «доктрина зобов'язань щодо захисту є найбільш важливим зрушенням у концепції державного суверенітету з часів Вестфальського мирного договору 1648 р. Вона закладає основу міжнародного порядку, який визнає права і обов'язки як індивідів, так і держав» [2].

Основний зміст даного зобов'язання проявляється в наступному:

1) кожна держава зобов'язана захищати своє населення від геноциду, воєнних злочинів, етнічних чисток і злочинів проти людяності.

Цей обов'язок зумовлює необхідність запобігання даним злочинам, у тому числі підбурюванню до них, шляхом застосування необхідних заходів.

2) міжнародне співтовариство повинне вживати необхідних заходів для того, щоб допомагати та сприяти державам у виконанні цього обов'язку, та підтримати зусилля ООН щодо створення можливостей раннього попередження.

Міжнародне співтовариство, діючи через ООН, зобов'язане також використовувати відповідні дипломатичні, гуманітарні та інші мирні засоби відповідно до розділів VI і VIII Статуту ООН для того, щоб сприяти захисту населення від тяжких злочинів, що порушують фундаментальні права людини.

Таким чином, як стверджують представники коаліції на захист доктрини «RtoP», ця резолюція поставила основу нової глобальної «моральної угоди між кожною державою та кожним народом планети» [5].

Перед тим, як ми розглянемо події в Грузії та Україні, потрібно звернутися до історії. Доктрина «RtoP», не нова. Факт полягає в тому, що вторгнення Гітлера в Судети було виправдано «гуманітарними причинами». Пропагандистська машина Гітлера створила атмосферу масової «істерії» в Німеччині, хибно звинувачуючи Чехословаччину в злочинах проти етнічних німців. Гітлер провів переговори з Невіллом Чемберленом на тій підставі, що він збирається втручатися, тільки для того, щоб спасти життя.

Протягом наступних 50 років доктрина застосовувалась спорадично, тому що воєнне втручання будь-якого виду під час холодної війни ризикувало визвати ядерну конфронтацію. Хоча, наприклад, радянське вторгнення в Афганістан виправдовувалось Москвою як «гуманітарна» акція.

Щодо анексії Криму та вторгнення на Схід України: Росія порушила широкий спектр основних принципів міжнародного права та міжнародних

договорів, які гарантували Україні безпеку, територіальну цілісність, непорушність кордонів.

Ми вважаємо, що дії РФ мають прямі ознаки втручання у внутрішні справи України та порушення державного суверенітету. Правлячі кола Росії та деякі їхні науковці намагаються знайти правове виправдання діям посилаючись, то на концепцію «гуманітарної інтервенції», то на доктрину «RtoP», то на прецеденти збройного втручання інших країн, що були в минулому.

У 2008 році, коли спалахнула короткочасна російсько-грузинська війна Росія наполягала на застосуванні доктрини «RtoP», яка повинна була надати Росії легітимність для збройного втручання. Хоча насправді, як зазначає політолог І. Самоловов «це було нічим іншим, як «красивою обгорткою» для непропорційної реакції Москви» [6].

В часи «холодної війни», панувала, як відомо, т. з. доктрина Брежнєва, яка зводилася до того, що питання соціалістичного ладу не є внутрішньою справою країни: Радянський Союз, може, не питаючи нікого ні про що, збройно інтервенювати, щоб цю політичну систему зберегти в кожній країні, не зважаючи на принцип територіальної цілісності чи право кожної країни для самостійного визначення своєї політичної системи. Демонстрацією цієї доктрини були військові інтервенції в Угорщині та в Чехословаччині, а також численні погрози, хоча би щодо Польщі 1980 року [7].

Сьогодні ми є свідками народження подібної доктрини. Адже офіційним обґрунтуванням російської військової інтервенції в Криму була ж бо уявна загроза безпеці осіб російської національності, що мешкають на вказаній території. І не мало значення, що не було жодних фактів на підтвердження існування такої загрози - вистачило односторонньої оцінки Росії, що така загроза може з'явитися, і через це є виправданою, як в Абхазії, превентивна військова акція.

Стосовно Абхазії та Південної Осетії, риторика Росії опиралася на Резолюцію РБ ООН №1808 від 15 квітня 2008 року, де прямо зазначено на невідкладну необхідність економічного розвитку Абхазії та покращення умов життя постраждалого від конфлікту населення [8].

Тодішній російський Президент Д. Медведев, прем'єр-міністр В. Путін і постійний представник Росії в ООН В. Чуркін назвали початкові дії Грузії проти місцевого населення самопроголошеної республіки Південна Осетія «геноцидом». Російський міністр закордонних справ С. Лавров вважав, що застосування сили Росією у відповідь, стало реалізацією її «обов'язку захищати», яка може бути застосовна не тільки «в системі ООН, коли люди бачать якісь проблеми в Африці», але і в рамках російської конституції, коли небезпеці піддаються громадяни Росії [9].

Головною підставою, що була висунута російським керівництвом на виправдання інтервенції, була необхідність «захищати громадян Росії». Так, в коментарі Департаменту інформації і друку МЗС РФ від 10 червня 2008 року, йдеться про те, що представники влади Грузії встали на небезпечний шлях підбурювання конфлікту в Південній Осетії, що несли страждання місцевому населенню. Тому, метою операції російських військових сил біля побережжя Абхазії є забезпеченням умов для захисту російських громадян, які перебувають в регіоні, надання гуманітарної допомоги цивільному населенню в зоні конфлікту [10]. Отже, щодо аргументів російських керівників, то питання стосовно прямих дій окремої держави щодо захисту своїх громадян, які проживають за межами її території, не мають жодного відношення до зазначеного принципу.

Іншою причиною для заперечення проти російських заяв є те, що Росія так і не змогла переконливо довести, що загроза Грузії населенню Південної Осетії мала такий характер і такий масштаб, який виправдовував би застосування військової сили. Рада Безпеки ООН не приймала ніяких резолюцій, що давали б Росії повноваження на здійснення військової

інтервенції. Саме на таке упущення довго посилювалася Москва, коли Сполучені Штати в 1999 р. проігнорували дану вимогу в Косово. Позиція ГА ООН у 2005 р. була абсолютною: «Коли будь-яка країна має намір застосувати силові заходи згідно «RtoP», вона повинна робити це через Раду Безпеки».

Як уже було аналізовано, Росія на виправдання своїх дій у Грузії, висувалося застосування концепції «гуманітарної інтервенції». Так, досліджуючи конфлікт в Грузії С. В. Черніченко, не розглядає гуманітарну інтервенцію як міру допустимої поведінки держави, наголошуючи, що в наш час вона носить суто інтервенційний, а не гуманітарний характер, при цьому відмічаючи неправомірність аргументацій російського керівництва [5, с. 127-128]. В. С. Котляр наголошує на неправомірності знаходження російських військових сил на території іншої держави, адже це прямо суперечить положенню Статуту ООН щодо територіальної цілісності держави та непорушності її кордонів [5, с. 128].

Аналіз дій Росії вчинених щодо України. Росія використала широкий спектр аргументів, намагаючись виправдати анексію Криму та збройне вторгнення на Схід України, які використовував спочатку президент В. Путін, а потім вже ці аргументи намагалися російські науковці привести у відповідність з міжнародним правом та російською доктриною міжнародного права. Отже, висувалися такі аргументи: право на самовизначення народів, державний переворот в лютому 2014 р., та інтервенція за запрошенням.

Ці три аргументи піддаються нищівній критиці. Право на самовизначення народів, як привід для анексії Криму був озвучений президентом РФ у своєму зверненні: «Оголошуючи про свою незалежність, визначаючи референдум, Верховна Рада Криму посилалась на Статут ООН, в якому йдеться про право нації на самовизначення».

О.О. Мережко наводить 6 доводів проти аргументу щодо самовизначення народів, що включає наступне:

1) Згідно Конституції СРСР та Конституції УРСР, Україна була суверенною державою в якій було право вільного виходу з СРСР, в той час як Крим ніколи такого права не мав згідно обох конституцій;

2) Населення Криму ніколи не вважалось окремим народом. Населення, яке проживає в Криму не можна назвати як нація, так і населенням змішаного етнічного походження (українці, росіяни, кримські татари) «народом». З юридичної точки зору, населення Криму є невід'ємною частиною населення України, яке має право на самовизначення як єдине ціле. Тому росіяни, що проживають в Криму не мають права на самовизначення, іншими словами права на сецесію;

3) В російській доктрині міжнародного права, право на самовизначення народів не включає права на сецесію і не повинно підривати територіальну цілісність;

4) Конституція України не визнає права на сецесію, а підрив територіальної цілісності держави є кримінальним злочином;

5) Росія та України завжди вбачали в спробах сецесії сепаратизм, з яким необхідно боротися національними та міжнародними правовими засобами;

6) Так званий «референдум» в Криму суперечить Конституції України [11, с. 183-184]. Кримський референдум проводився всупереч постанові ВРУ, під контролем іноземних військ.

Стосовно державного перевороту, з точки зору конституційного права можна погодитись, що обставини зміни влади в столиці не були «ідеальними». Але якщо від кожної країни, в якій відбувається неконституційна зміна влади, сусіди хотіли «відламати шматочок», наш світ був би занадто небезпечним місцем серед якого навряд чи залишилось би хоча б однієї країни.

Щодо інтервенції на запрошення. То це, ніби, безпосереднє прохання четвертого Президента України Віктора Януковича допомогти владнати політичну ситуацію в країні, що мало характер прямого письмового звернення до Президента РФ В. Путіна. На цей аргумент посилається невелика частина науковців, адже правова природа такого документу ніколи не пояснювалася, а сам він ніколи не був опублікований. Якщо звернутися до міжнародного права, то всім відома доктрина здійснення інтервенції на запрошення Уряду держави, в яку планується інтервенція, але її суть відрізняється від обставин, які відбулися в 2014 році.

Ми погоджуємось з думкою Г. Голосового, який вважає, що російське втручання в Криму не виглядало вмотивованим. На відміну від того ж Косова, в Криму не було ні збройного конфлікту, ні етнічних чисток, ні якого-небудь успішного політичного руху за приєднання до Росії [12].

З цього приводу слушно зазначає український професор О. Мережко: «цікавим є те, що за часів правління В. Януковича Росія на офіційному рівні жодного разу не висувала питання щодо порушення прав людини на Кримському півострові. Слід зазначити, що РФ є учасницею великої кількості міжнародно-правових механізмів, які можна було б використати для захисту прав людини в Криму, якби того вимагали реалії. Іншими словами, якби був хоча б натяк на порушення прав людини на півострові, Росії, замість використання сили, слід було звернутися до таких міжнародних організацій та механізмів як ООН, Ради Європи, Європейської конвенції з прав людини, учасницею яких є РФ. Більше того доповіді цих організацій щодо ситуації в Криму чітко продемонстрували відсутність порушень прав людини в Криму з боку української влади [11].

Висновки і пропозиції. Отже, концепція RtoP не буде життєздатною без справжньої співпраці великих держав і координації зусиль міжнародних організацій. Аналізуючи вищевикладені позиції РФ, слід звернути увагу, що Росія жодного разу не визнала факту присутності власних збройних сил

на території України. Стосовно доктрини «RtoP» в цій історії, дії, які Росія збиралася зробити (і таємно робила) мали недостатньо підстав для використання «RtoP». Росія натомість змодельовала так звану «загрозу» мільйонам життів російськомовних в Криму. Кримська історія схожа на російсько-грузинську війну, за виключенням того, що цього разу загроза була повністю сфабрикована і доктрина «RtoP» взагалі не згадувалася на офіційному рівні.

Ми вважаємо, що причиною того, що Росія не стала офіційно використовувати як прикриття «RtoP» в Криму, полягає в тому, що Росія неправильно використовувала «RtoP» в Грузії. Напевно на це вплинула негативна оцінка багатьох країн в 2008 р. дій та доводів РФ, і застерегла російську правлячу верхівку від неправильного застосування цієї норми знову.

З анексією Криму і втручанням на сході України, Росія показала, що може вміло обходити норми: суверенітет і невтручання, відкидаючи свою пряму участь. За великим рахунком неважливо чи правильно Росія використовувала «RtoP», все одно це не завадило їй втрутитись в Україну. Прикорм є те, що Росія може робити вигляд, що поважає норми, таємно переслідує сумнівні цілі і відповідає «ні» на всі звинувачення [6].

Таким чином, подальший розвиток та визнання доктрини «R2P» не тільки сприятиме більш ефективному виконанню самою державою та міжнародною спільнотою зобов'язання щодо захисту від масових та грубих порушень прав людини, а й має стати вагомим фактором утримання окремих держав від порушення норм і принципів міжнародного права.

Події в Грузії і, на жаль, в Україні не тільки підвищують актуальність теми дослідження, а й вимагають не тільки від вітчизняних науковців, а й зарубіжних звернути більше уваги на захист свого населення, захист населення неспроможних держав та правомірність застосування сили в міжнародному праві. Окремо слід звернути увагу на неприпустимість

зловживання концепцією «RtoP» для виправдання втручання у внутрішні справи держави та важливість розробки запобіжного механізму. Українські реалії показали наскільки крихким є сучасний світ і як швидко може відродитись міжнародний збройний конфлікт. Абба Евен, видатний міністр закордонних справ Ізраїлю, одного разу заявив, що: «Міжнародне право – це право, яке зловмисники не виконують, а праведні не примушують виконувати» [13, с. 296]. Беззаперечні докази масових звірств в Сирії і акт агресії Росії проти України посилює ту істину, що «злочестиві» продовжують ігнорувати міжнародні норми. На сьогодні, головним завданням для міжнародної спільноти є практичне спростування твердження пана Евена стосовно дотримання норм міжнародного права [9]. Питання в тому, чи може міжнародне співтовариство залишатися при цьому праведним.

Література

1. The Responsibility to Protect: Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty. Ottawa: International Development Research Centre, 2001, 91 p. URL: <http://responsibilitytoprotect.org/ICISS%20Report.pdf>
2. Христова Г. Доктрина «R2P»: зобов'язання держави та міжнародної спільноти щодо захисту прав людини. Вісник Національної академії правових наук України. 2014. № 2 (77). С. 42-51.
3. Пастухова Л. В. Концепція «відповідальності із захисту»: питання міжнародно-правового обґрунтування. Л. В. Пастухова, А. П. Шуміленко. Міжнародне право XXI століття: сучасний стан та перспективи розвитку (до 60-ліття проф. І. П. Репецького). М. М. Микієвич, М. В. Буроменський, В. В. Гутник [та ін.]; за ред. М. М. Микієвича. Львів: ЛА «Піраміда», 2013. С. 158-172.

4. Пастухова Л. В., Шуміленко А. П. «Відповідальність із захисту» та міжнародне право. Український часопис міжнародного права. К., 2013. № 1. С. 6-9.
5. Фартхудинов И. З. Проблема гуманитарной интервенции и защиты граждан за рубежом. Обзор заседания круглого стола. Евразийский юридический журнал. 2009. № 8 (15).
6. Самоловов И. «Обязанность защищать» и Россия: От Грузии к Крыму. Россия, Европа, Мир. 2015. URL: <http://intersectionproject.eu/ru/article/politics/obyazannost-zashchishchat-i-rossiya-ot-gruzii-k-krymu>
7. Onyszkiewicz J. Doktryna Putina. Gazeta Wyborcza. 2014. URL: <https://zbruc.eu/node/20844>
8. Резолюція Ради Безпеки ООН S/RES/1808 (2008) від 15 квітня 2008 року. URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N08/306/31/PDF/N0830631.pdf?OpenElement>
9. Герасименко Д. С. «Доктрина «R2P» в міждержавних відносинах: від подій в Грузії до Криму». Науковий журнал «Молодий вчений». 2016. № 2 (29).
10. О поручениях Президента России Правительству Российской Федерации в отношении Абхазии и Южной Осетии. Сайт Постоянного представительства РФ при ООН. URL: <https://www.russiaun.ru/ru/news/220804160419>.
11. Merezhko O. Crimea's annexation by Russia – contradictions of the new Russian doctrine of international law. ZaöRV. 2015. Vol. 75. P. 167-194.
12. Голосов Г. Почему Кремль продолжает ошибаться на Украине. РБК еженедельная деловая газета, 2014. URL: http://ryzkov.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=35167:2014-08-08-17-49-50&catid=11:2011-12-26-10-30-14&Itemid=6

13. Эванс Г. Россия и «обязанность защищать». URL: <http://www.memo.ru/hr/hotpoints/caucas1/msg/2008/09/m156617.htm>

References

1. The Responsibility to Protect (2001). Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty. Ottawa: International Development Research Centre, p. 91. Available at: <http://responsibilitytoprotect.org/ICISS%20Report.pdf>
2. Khrystova H. (2014). Doktryna «R2P»: zobov'yazannya derzhavy ta mizhnarodnoyi spil'noty shchodo zakhystu prav lyudyny. [R2P Doctrine: State and International Commitments to Protect Human Rights]. Bulletin of the National Academy of Law of Ukraine, vol. 2 (77), pp. 42-51.
3. Pastukhova L. V., Shumilenko A. P. (2013). Mizhnarodne pravo XXI stolittya: suchasnyy stan ta perspektyvy rozvytku (do 60-littya prof. I. P. Repets'koho). [21st Century International Law: Current State and Prospects for Development (to the 60th anniversary of Prof. IP Repetsky)]. Lviv: LA Pyramid, pp. 158-172.
4. Pastukhova L. V., Shumilenko A. P. (2013). «Vidpovidal'nist' iz zakhystu» ta mizhnarodne pravo. [Responsibility for Protection and International Law]. Ukrainian Journal of International Law, vol. 1, pp. 6-9.
5. Fartkhudinov I. Z. (2009). Problema gumanitarnoy interventsii i zashchity grazhdan za rubezhom. Obzor zasedaniya kruglogo stola. [The problem of humanitarian intervention and the protection of citizens abroad. Roundtable Review]. Eurasian Law Journal, vol. 8 (15).
6. Samolovov I. (2015). «Obyazannost' zashchishchat'» i Rossiya: Ot Gruzii k Krymu. [«Duty to Protect» and Russia: From Georgia to Crimea]. The Intersection Project: Russia, Europe, World. Available at: <http://intersectionproject.eu/ru/article/politics/obyazannost-zashchishchat-i-rossiya-ot-gruzii-k-krymu>

7. Onyszkiewicz J. (2014). Doktryna Putina. [Putin's doctrine]. Gazeta Wyborcza. Available at: <https://zbruc.eu/node/20844>
8. Rezolyutsiya Rady Bezpeky OON S/RES/1808 (2008) vid 15 kvitnya 2008 roku. [UN Security Council Resolution S / RES / 1808 (2008) of 15 April 2008]. Available at: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N08/306/31/PDF/N0830631.pdf?OpenElement>
9. Gerasimenko D. S. (2016). «Doktryna «R2P» v mizhderzhavnykh vidnosynakh: vid podiy v Hruziyi do Krymu». [«R2P» Doctrine in Interstate Relations: From Events in Georgia to Crimea]. Young Scientist Scientific Journal, vol. 2 (29).
10. O porucheniyakh Prezidenta Rossii Pravitel'stvu Rossiyskoy Federatsii v otnoshenii Abkhazii i Yuzhnoy Osetii. [On the instructions of the President of Russia to the Government of the Russian Federation in relation to Abkhazia and South Ossetia]. Website of the Permanent Mission of the Russian Federation to the United Nations. Available at: <https://www.russiaun.ru/ru/news/220804160419>.
11. Merezhko O. (2015). Aneksiya Krymu Rosiyeyu - protyrichchya novoyi rosiys'koyi doktryny mizhnarodnoho prava. [Crimea's annexation by Russia – contradictions of the new Russian doctrine of international law]. ZaöRV, vol. 75, pp. 167-194.
12. Golosov G (2014). Pochemu Kreml' prodolzhayet oshibat'sya na Ukraine. [Why the Kremlin continues to make mistakes in Ukraine]. RBC weekly business newspaper. Available at: http://ryzkov.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=35167:2014-08-08-17-49-50&catid=11:2011-12-26-10-30-14&Itemid=6
13. Evans G. Rossiya i «obyazannost' zashchishchat'». [Russia and the «duty to protect»]. Available at: <http://www.memo.ru/hr/hotpoints/caucas1/msg/2008/09/m156617.htm>